

Lietuvių atminties kultūra: įsivaizduojamos bendruomenės ir atminties karai

EUGENIJUS ŽMUIDA

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, 10308 Vilnius

El. paštas eugen.zmuida@gmail.com

Straipsnyje trumpai pristatomas atminties studijų metodas ir supažindinama su kolektyvinės atminties samprata, akcentuojamas šio fenomeno formavimasis, sutapęs su naujais humanitarinių mokslų atradimais, griovusiais klasikinės kultūros kanoną ir pagilinusiais bei išplėtusiais Europos kultūros spektrą nacionalinių kultūrų paletėje. Įprastai nacionalinio sąmoningumo formavimasis siejamas su istorijos mokslo disciplina, tačiau atminties studijų pasitelkimas kultūrinės raidos analizei rodo, jog ši sąsaja nėra tiksli, jog ne istorija, bet kolektyvinė ir kultūrinė atmintis buvo ir yra reikšminga tautinei tapatybei. Tyrime atskleidžiama, kaip atminties sukūrimo ir saugojimo įtampos, Lietuvos atveju sukeltos atminties karų, atminties ir užmaršties dialektika, atminties perrašymo, cenzūravimo, rekonstravimo praktikos, išbandytos pastaraisiais šimtmečiais ypač ilgų okupacijų laikotarpiais, lemia tautos savivoką, tautinės kultūros turinį, tautos, kaip istorijos subjekto, išlikimą.

Raktažodžiai: atmintis, istorija, įsivaizduojama bendruomenė, egzilis, atminties karai

IVADAS

Atmintį, individualią ir kolektyvinę, kaip savarankišką žmogiškosios būties fenomeną identifiko prancūzų sociologas Maurice'as Halbwachsas (1877–1945) XX a. pradžioje, t. y. tuo metu, kai klestėjo mokslas apie sąmonę, pasąmonę, kolektyvinį nesąmoningumą, žmogaus ir žmonijos psichiką. Tačiau jo vardas nėra linksniuojamas šalia žymiausių to meto ekspertų Sigmundo Freudo ir Karlo Gustavo Jungo, nors savo esminėmis idėjomis M. Halbwachsas jiems oponavo. Jo 1925 m. studija „Atminties socialiniai rėmai“ ir jau po mirties kolegų surinkti ir prancūzų kalba 1952 m. išleisti raštai liko žinomi palyginti siauram specialistų ratui. Pavėluotą M. Halbwachso atradimą ir susidomėjimą atminties studijomis sužadino konkrečių bendruomenių dvasinio gyvenimo tyrinėjimai, XX a. 8-ajame dešimtmetyje skelbti vokiečių egiptologo Jano Assmanno (g. 1938) ir prancūzų sociologo Pierro Nora'os (1931–2001), besigilinusio į praėjusio karo „atminties vietas“. Tai lėmė ir M. Halbwachso „renesansą“, jo veikalai buvo išversti į anglų kalbą ir tapo kertiniais atminties studijoms, kurių virto viena populiariausių pastarosios amžių sandūros metodologinių disciplinų, plėtojama ir pritaikoma, kaip paaiškėjo, įvairioms sociologinėms ir humanitarinėms sritims.

Lietuvoje atminties studijos plėtojamos daugiausia kultūrologų. Istorikų santykis su atminties studijomis yra kiek komplikuoatas, nes atminties mokslas ignoruoja istorikų precizijos siekį, reabilituoja pirmuosius „diletantiškus“ istorijos „mylėtojus“, beletristus ir panašius kultūrinio lauko dalyvius. Lietuvos tautinis atgimimas (ir XIX, ir XX amžiaus) lyginamuoju atminties studijų aspektu nėra išsamiau aptartas, galima teigti, jis vyksta. Čia bus pristatoma Lietuvos kolektyvinės atminties raida, t. y. jos turinys ir kaita ilgesnėje istorinio laiko atkarpoje.

Pagrindinė M. Halbwachso idėja – atmintis yra ne individuali, bet kolektyvinė, visada sociali. Užaugęs ne sociume, žmogus atminties neturėtų. Atmintis yra išugdoma socialiai, tik „užpildoma“ individualiu ir individualizuotu turiniu. Tėvai, klausdami, „kur buvome vakar?“, „ar tau patiko?“, „apie ką buvo filmas?“ ir panašiai, pratina vaiką, visa savo psichika orientuotą į ateitį, nuolat atsigręžti atgal, prisiminti, sugrįžti prie buvusių įvykių, juos mintyse pakartoti, aptarti, nagrinėti. Vėliau žmogus ir pats, ir socio mo verčiamas nuolat „suka“ savo atminties „ekrane“ praėjusius įvykius, ypač „šviežias“ situacijas, gerus išpūdžius ar konfliktus, prisimena skaitytas knygas, įdomias mintis, keliones, vaikystę, viešus pasirodymus ir t. t. Tai sudaro individo vidinį, arba dvasinį, turinį, kuris egzistuoja išskirtinai atmintyje.

Lygiai toks pats „mechanizmas“ veikia platesniu mastu, kai kalbame ne apie individą, bet apie bendruomenę, pavyzdžiui, tautą, kuriai ypač tinka Benedikto Anderseno 1983 m. knygoje įvestas „išivaizduojamos bendruomenės“ apibrėžimas. Moksle išivyravusi nuomonė, jog tautos savo tapatybę apsibrėžia per kalbą ir istoriją. XIX amžiuje, kuris vadinamas istorizmo ir nacionalizmo amžiumi, istorikai, parašydami nacionalines istorijas, sukūrė ir nacijas, t. y. sąmoningas, save reflektuojančias tautas. Tai beveik tiesa, tačiau ją būtina tikslinti: istorikai, bet ne tik jie, kartu ir menininkai, poetai, žodžiu, kultūrinis elitas, sukūrė ne tiek istorijas (jos buvo rašomos nuo viduramžių), kiek kolektyvinės atminties kultūras. „Istorijos“ ir „atminties“, kaip dviejų konceptualizuojančių kategorijų, skirtumą akcentavo ir M. Halbwachsas, ir P. Nora (ir kiti), paaiškindami, jog istorikai pateikia bendras žinias, siekia kiek įmanoma tiksliau rekonstruoti praeitį, o atminties kūrėjai, nepretenduojantys tapti profesionaliais, emociinį santykį suspenduojančiais istorikais, atrenka tai, kas praeities naratyve jaudina tam tikrą kolektyvą, vienus momentus praleidžia arba skiria jiems mažai dėmesio, o kitus iškelia, taip sukurdami tam tikrą praeities (atminties) modelį. Tas modelis yra dinamiškas, kintantis, į jį gali būti įtraukiami nauji įvykiai, kai kurie senesni primiršami, tačiau bendruomenėje jis funkcionuoja kaip atrinktų faktų, sudarančių visuomenę tenkinantį naratyvą, visuma, kuri palaikoma individualioje ir kolektyvinėje atmintyje dar ir papildomomis priemonėmis – minėjimais, šventėmis, ceremonijomis. „Atmintis yra nuolat besitęsiantis ir aktualus fenomenas, besistengiąs išlaikyti mus amžinojoje dabartyje,“ – teigia P. Nora [10, 8]. Istorija siekia objektyvumo, nori būti universali. Tačiau universalios atminties nėra ne tik individualiajia, bet ir kolektyvine prasme. Atmintis visada selektyvi. Vieni ir tie patys istorijos vaizdiniai (pvz., Vytauto „laikai“), dažnai meniškai apipavidalinti, keliantys nacionalinį pasididžiavimą, savigarbą, „apsigyvena“ individualioje ar kolektyvinėje sąmonėje ir virsta „amžinosios dabarties“ sudėtine dalimi. Senovės girių aprašymai neturėtų rūpėti istorikui, bet Simonas Daukantas jiems skiria daug dėmesio ir stengiasi pavaizduoti taip, kad tie „paveikslai“ įsimintų ir taptų lietuvių savasties dalimi. Atminties studijose yra vartojama sąvoka „atminties teatras“. Praeities įvykiai individualioje ir kolektyvinėje atmintyje funkcionuoja ne kaip istorijos žinios, bet kaip mitai. Susikūrus valstybei, svarbūs tautos įvykiai yra mitologizuojami ir palaikomi nuolatiniais perpasakojimais,

taip pat ritualais – atminimo dienomis, pagerbimo ceremonijomis, memorialinėmis vietomis, gatvių, aikščių pavadinimais ir t. t. Aikštė priešais prezidentūrą dabar pavadinta Daukanto vardu, simboliškai pažymint, kad šis asmuo yra kertinis tautinės valstybės projekte. S. Daukantas savo rašymą dedikavo motinoms, kad jos turėtų ką papasakoti savo vaikams – tautos egzistencijos sąlyga tampa atminties sukūrimas, išlaikymas ir perdavimas. Taip pat akivaizdu, kad atmintis yra laikina ir mirtinga (individuali atmintis miršta kartu su individu; kolektyvinė – kartu su kolektyvu, tarkime, šeima, gimine ar tauta), o istorija funkcionuoja šalia atminties ir lieka „nemirtinga“ atskiros tautos, valstybės ar civilizacijos atžvilgiu.

Tarp individualios ir kolektyvinės atminties nėra griežtos perskyros ta prasme, jog papasakota individuali atmintis tampa perduota kolektyvui. Didžiuliai atminties kiekiai iki rašytinėse kultūrose arba, tarkime, tam tikrų draudimų laikais būdavo perduodami žodžiu, pasakojimais. Taip perteikiama atmintis vadinama „komunikacine“. Žmonėms bendraujant, komunikacinės atminties procesas vyksta nuolat ir savaime. Užrašytu, ypač publikuotu, tekstu paverstas atminties pasakojimas vadinamas „kultūrine atmintimi“. Komunikacinės atminties laukas nėra ilgas – jis gali siekti daugmaž iki šimto metų (senelių pasakojimai anūkams), o kultūrinė atmintis, t. y. per knygas ar kitas kultūros medijas įgyta atmintis, yra daug ilgesnė.

ATMINTIS IKI ATMINTIES, ARBA KAS SUŽADINO ATMINTIES POREIKĮ

Istorizmo ir nacionalizmo idėjos, suvešėję Romantizme, gavo impulsus dar Šviečiamajame amžiuje. Čia subrendo opozicija racionaliai sutvarkomo ir protingai valdomo pasaulio iliuzijai. Jeano-Jacqueso Rousseau traktatas „Samprotavimai apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus“ sukrėtė Europos protus mintimi, kad senovės kilnūs laukiniai, dar nepažinę socialinės nelygybės, buvo natūralūs, laisvi ir laimingi. Luominiai skirtumai, socialinė atskirtis (milijonai skusta, saujelė lėbauja jų sąskaita), baudžiava, karinė prievarta ir despotizmas rodo, kad civilizacija ne progresuoja, bet regresuoja. Šios J. Rousseau idėjos, kadaise laikytos vos ne erezija, sudrebino nusistovėjusį visuomenės modelį ir griovė istorijos supratimą, davė stiprų impulsą naujoms istorijos interpretacijoms, sužadino mažų ir pavergtų tautų istorikus, kurie pamatė čia galimybę reabilituoti į istorijos „nuostolius“ nurašytas savo tautas. Akivaizdu, kad J. Rousseau idėjos persmelkusios S. Daukanto veikalus.

Kitas XIX amžiui svarbus atradimas yra susijęs su 1786 m. Azijos studijų mokslo draugijoje anglų poligloto Sero Williama Joneso, dirbusio Indijoje, britų kolonijoje, perskaičytu pranešimu. Jame mokslininkas įrodė, jog sanskrito, lotynų, graikų, germanų ir kitos Europos kalbos yra giminingos, greičiausiai kilę iš vienos prokalbės. Ši sensacinga žinia davė pradžią lyginamajai kalbotyrai, sukėlė didžiulį susidomėjimą visomis, net ir mažiausią tautų kalbomis.

Trečias XVIII a. įvykis, turėjęs ne mažesnės reikšmės tautų savirefleksijos nubudimui, buvo škotų poeto Jameso Macphersono publikacija, vėliau žinoma kaip „Osiano giesmės“. Tai senovės keltų herojinis epas, neva surinktas iš folklorinių eiluotų pasakojimų, išverstų iš gėlių kalbos. Nors anglų mokslininkai greitai identifikavo šį škoto veikalą kaip literatūrinę klastotę, jis, 1777 m. pasirodęs anuomet tarptautine prancūzų kalba, nepaprastai išpopuliarėjo Europoje, skleisdamas idėją, jog savo antiką (mitinius pasakojimus) turi ne tik graikai ir romėnai, bet kiekviena Europos tauta. Tai sužadino didžiulį susidomėjimą folkloru, herojinių epų paiešką arba jų kūrimą „Osiano giesmių“ pavyzdžiu, taip pat lyginamąsias mitologijų, o vėliau ir Johanno Wolfgango Goethe'ės išsakytą mintį apie pasaulinę

(visuotinę) literatūrą, iš to plaukiančias lyginamąsias pasaulio literatūrų studijas. Folkloras, literatūra iškilo į menų viršūnę, kartu ėmė formuotis menininko, tautos vedlio, genijaus kultas. Johannas Gottfriedas Herderis „Audros ir veržimosi“ manifeste rašė: „Poetas yra jį supančios tautos kūrėjas, jis moko tautą pamatyti pasaulį ir turi jos sielą rankoje, kad vestų jį tą pasaulį“ [3, 45]. Taigi poezija, ypač senoji, liaudies sakmės ir dainos prikelia pamirštą istoriją, sugrąžina tautoms atmintį ir kartu pateikia būdą, kaip tautos būtį saugoti. Su kiekviena į istorijos areną sugrąžinta tauta turtingesnė tampa viso pasaulio istorija. Prasidėjo didžiulis liaudies dainų, pasakų, mitinių ir folklorinių pasakojimų rinkimo ir publikavimo vėjus, tęsėsis gerą šimtmetį.

XVIII–XIX amžių ribos Lietuvos intelektualai buvo persiėmę naujos epochos dvelksmu. Jiems buvo žinomos Didžiosios prancūzų revoliucijos principai – nacionalizmas ir liberalizmas, trys minėtos idėjos, skatinančios atminties rekonstravimo intencijas. Tai rodo Kristijono Gotfrydo Milkaus, Pranciškaus Ksavero Bogušo, Dionizo Poškos, Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto ir jų bendraminčių veikla. Nėrusios gilyn į praeitį, norėdamos pažinti savo „dvasių“, arba, anot S. Daukanto, „būdą“, Vidurio ir Šiaurės Europos tautos negalėjo remtis antika, tad atsigręžė į viduramžius, kurie virto tų kraštų antika, atminties kultūros ištaka. Savo senuosius epus naujai išsileido anglai, vokiečiai, prancūzai, skandinavai; rusams, dar XVIII a. išsivertusiems „Osiano giesmės“, pavyko tarp vienuolyno rankraščių aptikti „Sakmę apie Igorio žygį“ (publikuota 1800 m.). Panašiai pasisekė ir armėnams – 1874 m. vienuolis Gareginas paskelbė viduramžiais sukurtą epą „Dovydas Sasunietis“. Tautos, kurioms nepasisekė rasti senųjų epų, ėmėsi juos „rekonstruoti“ škotų poeto pavyzdžiu. Taip buvo parašyti ir išleisti suomių „Kalevala“ (1836), amerikiečių „Hiavatos giesmė“ (1855), estų „Kalevo sūnus“ (1857–1861), latvių „Lačplēsis“ (1888). Lietuviai irgi ieškojo epo, gilinosi į savo antiką – viduramžius. Viduramžių istorijos rekonstrukcija, Adomo Mickevičiaus herojinės poemos, kitų lietuviams save laikusių autorių kūryba, susiliejusi į vientisą „stebuklingosios istorijos“, o tiksliau – kolektyvinės atminties fenomeną, lietuviams visiškai atstojo herojinį epą. Istorija, sutvarkyta kaip kolektyvinės atminties tekstas, virto tautos egzistencine ir moraline atrama, jos būties knyga.

Suklestėti atminties kultūrai, stiprėti nacionaliniam judėjimui taip, kaip analogiškai reiškiniai stiprėjo daugelyje Europos tautų, Lietuvoje visą XIX amžių trukdė bendruomenę vienijančių leidinių trūkumas gimtąja kalba (periodiniai leidiniai Latvijoje ir Estijoje ėjo nuo XIX a. pirmosios pusės). Ši aplinkybė neleido susidaryti „išsivaizduojamai“ bendruomenei, kurios būtinoji sąlyga, kaip įrodo B. Anderseną, buvo būtent spausdinta knyga, ypač – periodinė spauda. Carinė valdžia, bijodama stiprėjančių lenkų ir lietuvių bendruomenių, jas persekiojo: 1822 m. uždraustos liberalias idėjas savo leidiniuose platinę masonų ložės, Šubravcų draugija; 1823–1824 m. suimti, kalinti, ištremti filomatai ir filaretai (žr. plačiau [70, 12–70]); sąmoningai naikino galimus jų susidarymo židinius – po 1831 m. sukilimo uždarytas Vilniaus universitetas, Vilniaus dvasinė seminarija, uždrausta periodinė spauda (iki 1864 m. leidžiami tik vienkartiniai leidiniai, vėliau uždrausti bet kokie lotyniškais rašmenimis). Draudimas vystyti atminties kultūrai yra atminties karas.

ATMINTIES KARAI

Nors atminties karų terminas įvestas neseniai, atminties karai vyko nuo civilizacijos pradžią pradžios – užkariautojai naikindavo jiems svetimą kultūrą, religinius paminklus (status), religines šventvietes, rašmenis, keitė įstatymus, pervadindavo kalendorines šventes, žudė intelektualus. Atminties karai vyksta ir vienos šalies, valstybės ar tautos viduje – tai

akivaizdu įdėmiau žvelgiant į Senovės Egipto ar į šiam tyrimui aktualią carinės Rusijos, vėliau tapusios Sovietų Sąjunga, istoriją.

Taigi atminties karai būna vidiniai ir invaziniai. Invaziniai esti dviejų rūšių – pirmieji yra susiję su okupacija, t. y. daugiau ar mažiau trumpalaikiai. Užkariautojai, vos įžengę į šalį, ypač miestą, sostinę, pirmais įsakais naikina svarbiausių miesto aikščių ir gatvių pavadinimus ir „užkljuoja“ naujus, dažnai sutampančius su įžengusios armijos vadų vardais. Jei užimtas kraštas lieka užkariautojams, prasideda aneksija, t. y. juridinis pajungimas valstybei, kuri imasi valdyti užimtus kraštus. Ilgainiė okupacija ir aneksija siekia panaikinti buvusios valstybės (-ių) suverenumą, naikinti buvusią atminties kultūrą, uždraudžiant spaudą, persekiojant intelektualus, reformuojant švietimo sistemą, sistemingai brukant naujai sukurtas ideologines dogmas ir t. t.

XIX a. pradžios Rusija taip pat išgyveno didžiulį nacionalinį nubudimą ir į daugelį iš Vakarų ateinančių naujovių žiūrėjo palankiai. Nuo 1803 m. Vilniaus universitetas tampa klestinčia mokslo ir pažangos institucija ir netrukus išgyvena savo geriausius laikus. Caro Aleksandro I globojamas rašytojas Nikolajaus Karamzinas (1766–1826), kuriam suteikiama gerai apmokama istoriografo pareigybė ir puikios sąlygos darbui, remdamasis naujaisiais metodais, tiesiogiai studijuodamas istorinius šaltinius, rašo daugiatomę Rusijos istoriją, sulauksiančią neregėto populiarumo. Pirmieji aštuoni tomai, kuriuos buvo nutarta išleisti vienu metu (tuo tikslu jie spausdinami iškart keliose tipografijose), pasirodo 1817 m. tada rekordiniu trijų tūkstančių egzempliorių tiražu, kuris išperkamas greičiau nei per mėnesį (tais pačiais metais leidimą teko kartoti). „Visi, netgi damos, suskubo skaityti savo tėvynės istoriją, iki tol visiškai nežinomą. Ji buvo atradimas. Karamzinas atrado Rusiją kaip Kolumbas – Ameriką“, – rašė Aleksandras Puškinas [23, 490]. Knygos populiarumą lėmė ir aiški, sklandi, vaizdinga N. Karamzino kalba, patriotinės nuostatos. Rašytojas mirė istorijos nebaigęs (paskutinis 12 tomas apima laikus iki 1612 m.). Mirus Aleksandrui I ir sostą užėmus jo jaunesniam broliui carui Nikolajui I, po Dekabristų sukilimo 1825 m. atmosfera Rusijoje jau buvo radikaliai pasikeitusi: demokratinės ir liberalios laisvės buvo varžomos, stiprėjo reakcija ir represijos. Vakarų krašte jos ypač sustiprėjo po 1831 m. sukilimo. Nikolajus I, skaitęs N. Karamziną, aiškiai suvokė istorinio pasakojimo svarbą, tad vyresniojo brolio pavyzdžiu sudarė palankiausias sąlygas kitam istorikui – Pavelui Ustrialovui (1805–1870) – parašyti naują Rusijos istorijos versiją, kuri apimtų, argumentuotų ir istoriškai pateisintų neseniai įvykdytas okupacijas – LDK ir Užkaukazės (1826–1828) prisijungimą.

P. Ustrialovo penkiatomė Rusijos istorija buvo baigta 1839 metais. Iš LDK istorijos jis sukūrė rusams priimtina atminties tekstą. LDK žemes jis įvardijo kaip senas rusų teritorijas, per klaidą patekusias į svetimą (lenkų) įtaką ir dėl sėkmingos politikos (ypač Jekaterinos II) susigrąžintas. LDK P. Ustrialovas laiko iš esmės rusų valstybe: nors valdovai buvo lietuviai, tačiau daugiatautėje valstybėje gyventojų daugumą sudarė slavai, raštuose ir kasdieniniame gyvenime vyravo slavų kalba, stačiatikių tikėjimas, senosios slavų teritorijos užėmė didžiausius plotus, dešimtis kartų nustelbiančius etnografines lietuvių ribas. Anksčiau rašytose Rusijos istorijose baltarusių, ukrainiečių, rusų teritorijų priklausymas LDK buvo traktuojamas kaip slaviškų žemių prijungimas prie kaimyninės lietuvių, vėliau lietuvių-lenkų valstybės. P. Ustrialovas radikaliai keičia šią tradiciją, sukurdamas dvipolės Rusijos istorijos versiją. Viduramžiais pasireiškusių „lietuviškąjį gaivalą“ jis laiko iniciatyviu rusų žemių, ne taip seniai subirusių į atskiras kunigaikštystes, vienijimo centru, savo esme visai rusišku, netrukus ėmusiu konkuruoti su Maskva, kitu rusiškų žemių centru. Kad tai būtų panašiau į

norimą tiesą, istorikas sugalvojo naują LDK pavadinimą – „Lietuvos-Rusijos kunigaikštystė“. Nors jokiuose istoriniuose šaltiniuose ši valstybė niekada taip nevadinta, rusų istoriografijoje ir rusų tautos atmintyje šis naujasis „krikštas“ prigijo ir gyvuoja iki šių dienų. Beje, įdomu tai, kad dar 1838 m. P. Ustrialovas parašė ir dar prieš pasirodant pagrindinei knygai išleido specialiai Lietuvos klausimui skirtą brošiūrą, kurioje šį klausimą nagrinėjo atskirai, siūlydamas į Lietuvą žiūrėti gana palankiai – panašiai kaip į vieną iš šalia buvusių Pskovo, Novgorodo ar Kijevo kunigaikštysčių. Prie Lietuvos rusiškos kunigaikštystės jungėsi tik dėl to, kad nenorėjo pakliūti po totorių jungu, kai Maskva ir žemės aplink nuo to jungo kentėjo, mokėjo chanams duoklę ir pan. Šiaip jau visų stačiatikių „svajonė“, pasak P. Ustrialovo, per ilgus šimtmečius buvusi viena – gyventi vienoje slavų valstybėje. Ir štai dabar istorijos ratas, ištisos carų dinastijos sukamas ta linkme, pajudėjo, ir tos žemės tapo sujungtos. Lietuva, P. Ustrialovo teigimu, visada buvo linkusi į jai kalba ir papročiais giminingą rusų pusę, tik Jogailos asmeninės ambicijos ir vėlesnė lenkų klaida klaidino lietuvius, jie ėjo neteisingu keliu. Pagaliau natūralios tendencijos buvo atkurtos, istoriją pavyko sustyguoti. Paskutiniame brošiūros sakinyje konstatuojama, jog po minimų teritorijų susigrąžinimo apie Lietuvos istoriją kalbėti daugiau neverta, ji yra užbaigta. Taip ideologizuotas P. Ustrialovo tekstas perteikia tik tariamai objektyvią istoriją, bet faktiškai jis sukurtas kaip įrankis formuoti tam tikrą atminties kultūrą su aiškiai nurodymais, ką iš istorinės atminties reikia ištrinti.

Nikolajaus I ir vėlesnių jo įpėdinių vidaus politika rėmėsi šia linija – Lietuvos vardas oficialiai buvo uždraustas, nevartojamas dokumentuose ir pan. Aneksija yra prisijungimo faktas, tačiau „prisijungti“ gyventojus įmanoma tik pakeitus jų atminties turinį. Tai ilgalaikis procesas, todėl pirmiausia buvo smukdoma bet kokia kultūrinė veikla, draudžiamos ir persekiojamos organizacijos, ardomos „įsivaizduojamos“ bendruomenės. Po 1863 m. sukilimo tai daroma gana drastiškai: trėmimai į Sibirą, sentikių kaimų įkeldinimas, draudimas remontuoti katalikiškas bažnyčias, cerkvių finansavimas, žodžiu, krikščionybė, kaip bendruomeninis reiškinys, atėjęs iš lenkų, tolesnėje perspektyvoje taip pat turėjo būti išgyvendintas. Rašto lotyniškais rašmenimis uždraudimas, analogų ligi tol pasaulinėje jurisdikcijoje neturėjęs precedentas, buvo ypač taiklus karo ginklas, rodęs, jog suvokiama spausdinto žodžio galia, kuriant ir formuojant įsivaizduojamas bendruomenes. Beje, lygiai taip – kaip karo tautai paskelbimą – šį įstatymą suvokė ir negausūs lietuvių inteligentai, todėl 1904 m. spaudos draudimo atšaukimą suprato ne kaip formalios kliūties kultūrai sleistis pašalinimą, bet kaip pergalę užsitęsusiame atminties naikinimo kare. Su dideliu rimtumu buvo pažymimas šios istorinės pergalės dešimties metų jubiliejus: 1914 m. balandžio ir gegužės mėnesiais lietuvių spaudoje gausu straipsnių, dar kartą akcentuojančių karo, nusinešusio daugybę gyvybių, pareikalavusių tūkstančius aukų, vertę ir prasmę. Gabrielė Petkevičaitė-Bitė spaudos atgavimo pergalę sulygina su senovės įvykiais, nulėmusiais tautos egzistenciją: „<...> du, tos istorijos, arba geriau pasakius, gyvybės sągaliu – tai mūsų senovė su Gediminu ir Vytautu priešaky ir mūsų spaudos atgavimas su Petro Vileišio spaustuve ir jo leidžiamomis „Vilniaus Žiniomis...“ [13, 20].

ATMINTIES KULTŪRA KAIP GINKLAS

XIX a. pradžios Lietuvos lietuviakalbė ir lenkakalbė bendruomenės, atsidūrusios rusiškoje aplinkoje ir patirdamos ideologinę prievartą, turėjo skaitytis su valstybingumo praradimo faktu. Ir nors jos nebuvo linkusios priimti naujai sukurtos Lietuvos istorijos versijos, brukamos per švietimo ir mokslo priemones, visgi išgyveno tapatybės krizę, atsidūrė istorinės nežinios akivaizdoje. Romantizmo vėjai angažavo istorikus ir poetus atminties tekstų kūrybai ir tautos stiprinimo misijai, bet faktinė realybė slėgė, todėl XIX a. rašytos Lietuvos

istorijos, kaip ir grožiniai kūriniai (tarkime, A. Baranausko „Anykščių šilelis“, „aušrininkų“ poezija), pažymėti elegine gaida. Dominuoja intencija kūrinių pateikti kaip praėjusių laikų paminklą ainių atminimui. Devynių tomų Teodoro Narbuto *Lietuvos istorija* (1835–1841) baigiama ties Liublino unija, autoriui teatrališkai „laužant plunksną“ ir įtvirtinant užbaigtos istorijos modelį. Józefas Kraszewskis „Osiano giesmių“ pavyzdžiu 1840–1844 m. išleido trijų dalių poemą „Anafielas“, „tikrąją“ Lietuvą tapatindamas su pagonybe; su krikščionybės įsigalėjimu Lietuva ėmusi prarasti savitus bruožus. 1845 m. lietuvių kalba išėjo S. Daukanto *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*. Kaip ir ankstesnėse nepublikuotose savo knygoje, šioje S. Daukantas Lietuvos „aukso amžių“ matė tolimais iki krikščioniškais laikais. 1848 m. išėjusi Valančiaus *Žemaičių vyskupystė*, priešingai, į krikščionybę žiūrėjo kaip į tautą sutvirtinantį, į bendriją jungiantį elementą. Dviejų dalių leidinyje smulkmeniškai sekamas krikščionybės plėtojimas ar smukimas, pavienių kunigų veikla, bet prie rimtesnių išvalgų, išvadų ar apibendrinimų pabaigoje neprieinama. Visi šie leidiniai rodė gyvą domėjimąsi Lietuvos istorija, tačiau masiniais skaitiniais nė vienas negalėjo tapti, nes buvo sunkiai prieinami, sunkiai paskaitomi, neperleidžiami, žinomi tik labai siauram inteligentų ratui. Be to, kaip minėta, visi XIX a. pirmosios pusės istorikai Lietuvą regėjo tik praeityje, kalbėjo apie buvusią galybę, jų darbų užsklandose vyravo minorinė gaida. Net ir 1886 m. lenkiškai pasirodžiusi, po metų Jono Šliūpo išversta Konstancijos Skirmuntaitės (Skirmuntt) *Lietuvos istorija* pasakojimą baigia trečiuoju Abiejų Tautų Respublikos padalijimu. Šį pasibaigiančios istorijos modelį savo raštuose palaikė ir pats J. Šliūpas jau XX a. leistose istorijos knygoje. J. Šliūpo ir J. Basanavičiaus pastangomis pačioje XIX a. pabaigoje pavyko išleisti svarbiausio lietuvių istoriko Simono Daukanto dviejų dalių knygą *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (1893, 1899), tačiau ir šios sunkiasvorės knygos negalėjo virsti populiariu istoriniu skaitalu. Akivaizdu, jog *Auszra* ir *Varpas* patvirtino „klasikinę“ B. Anderseno formulę: periodiniai leidiniai sukūrė įsivaizduojamąją lietuvių bendruomenę, tačiau masinei agitacijai labai trūko aiškia kalba, paprastai ir suprantamai parašyto atminties pasakojimo. Šį poreikį pajuto ir jį patenkino ne kas kitas, bet Maironis, netrukus tapęs romantiniu tautos bardu, nacionaliniu poetu. Grįžęs iš Kijevo universiteto, kur studijavo istoriją, įstojęs į kunigų seminariją Kaune, Maironis bibliotekoje aptiko S. Daukanto nepaskelbtos knygos rankraštį ir ketino jį parengti spaudai, tačiau beskaitydamas suprato, jog S. Daukanto kalba nebetinka XIX a. pabaigos skaitytojui. Nesutiko Maironis ir su S. Daukanto istorijos traktuote, tad pats, susirinkęs jam prieinamas knygas, ėmėsi rašyti „Vistoriją, arba Apsakymus apie Lietuvos praeigą“ (išleista 1891 m.). Maironis neketino tapti istoriku, netikrino faktų originaliuose šaltiniuose, bet siekė parašyti sintetinį, kompiliacinį, įdomų, paveikų, įkvepiantį pasakojimą apie lietuvių tautos istorinį kelią nuo seniausių laikų iki jo gyvenamojo momento. Ir jam tai pavyko – nelegaliai išleista knyga turėjo paklausą, knygnešiai be autoriaus sutikimo ją pakartotinai spausdino ir platino. Yra pagrindo manyti, jog būtent ši Maironio knyga tapo tautinės atminties „katekizmu“, kurį noriai įsisavino jaunoji karta. Išėivijoje Pranas Paulukonis yra atkreipęs dėmesį, kuo išties reikšminga buvo Maironio „Istorija“. Išlaikydamas istorijos pasakojimą iki jo gyvenamojo momento, Maironis sulaužė įsisenėjusį pasibaigusios Lietuvos istorijos modelį; palankiai žiūrėdamas į Lietuvos krikštą, įvykusį Vytauto laikais (su krikštu visoje Europoje prasideda rašto kultūra – šią mintį Maironis savarankiškai akcentavo), jis sukūrė naują Lietuvos istorijos „aukso amžiaus“ mitą (tebegyvuojantį iki šiol); pagaliau, teigdamas, kad tautos istorija nesutampa su valstybingumo turėjimu ar pradimu, Maironis kartu teigė, jog kol tauta gyva, jos istorija nėra pasibaigusi, jog būseną be valstybės galbūt ateityje pasikeis (plačiau žr. [12, 31]).

Po spaudos atgavimo perleisdamas savo kūrybą, Maironis redagavo ir 1906 m. naujai išleido „Istoriją“, „miglotą“ pradžią sutrumpindamas, pabaigoje pridėdamas lietuvių literatūros istoriją ir knygą užbaigdamas savo ketureiliu, taip akcentuodamas istorijos, literatūros ir poezijos angažuojantį poveikį. Tuo metu pradėjo veikti legalios lietuviškos mokyklos. Joms labai trūko vadovėlių. Istorinių vadovėlių paklausa buvo ypač didelė. Juos rašė ir kaip nedideles brošiūrėles leido nemažai autorių, kuriuos vienijo akivaizdus sekimas Maironio istorija – dažnai tai yra jo knygos konspektas, pakartojas svarbiausius akcentus ir lygiai taip pat leidinuką baigias patriotinėmis eilėmis – ne visada Maironio, tačiau pagal Maironio modelį.

Šalia mokyklų XX a. pradžios jaunimą tautiškai konsolidavo išpopuliarėjęs klotimo teatras – unikali sintetinė lietuviško meno forma, ypač reikšminga kolektyvinės atminties formavimuisi. „Lietuviški vakarai“, kaip matyti iš vėliau užrašytų individualių atsiminimų, dažnai ne vienam jaunuoliui, po Didžiojo karo ginklu ar diplomatine veikla stojusiam ginti nepriklausomybės, liko kaip ryškiausia jaunų dienų emocinė patirtis, patriotiškai angažavusi visam gyvenimui. Tų vakarų baigiamasis kulminacinis akcentas būdavo visuotinai traukiamos giesmės, dažnai – pagal Maironio eiles. Nėra abejonės, jog kolektyvinė atmintis, įgavusi konkrečią istorinio ir kultūrinio mito formą, formavo ir stiprino individo tapatybę, ugdė vienybę, saugumo ir stiprybės jausmus.

Lietuvių įsivaizduojamoji bendruomenė, palaipsniui ėmusi gyventi bendru kolektyviniu atminties turiniu, subrendusi ir galiausiai paskelbusi bei apgynusi nepriklausomybę tarpukariu, pradėjo formuotis daugmaž nuo XIX a. vidurio. Dar iki pasirodant lemtingiems periodiniams *Auszrai* ir *Varpui*, ji ėmė telktis apie bažnyčią, katalikų tikėjimą. Pirmiausia Valančius organizavo blaivybės sąjūdį. Šis masinis judėjimas, kėlęs nerimą carinei valdžiai, laikytinas pirmąja lietuvių įsivaizduojamosios bendruomenės forma. Po spaudos uždraudimo, kovodamas už katalikybės išsaugojimą, Valančius sponsoriavo knygų spausdinimą ir organizavo nelegalių knygų platinimą; kartu plito ir daraktorių veikla, namų mokyklos – tai būtų antrasis sąmoningos bendruomenės etapas. Atskiruose miestuose telkėsi studentų, būsimų tautos intelektualų, židiniai – ryškiausi susidarė Veiverių mokytojų seminarijoje, Marijampolės gimnazijoje, seminarijose Kaune ir Seinuose, Maskvos universitete. Detaliau įsivaizduojamos bendruomenės brendimo etapus iki 1904 m. spaudos grąžinimo išskirti sudėtingiau, tačiau akivaizdu, kad tautos vadų, mokytojų, kunigų, poetų, publicistų veikla, ugdant nacionalinį sąmoningumą, kuriant kolektyvinę atmintį, buvo pakankamai intensyvi ir efektinga – tai paliudija 1905 m. sklandžiai suorganizuoti rinkimai į Vilniaus suvažiavimą ir pats suvažiavimas, gavęs Vilniaus Seimo vardą. Jame iškelti kultūrinės autonomijos, mokyklų tinklo, universiteto atkūrimo ir kiti reikalavimai rodė tautos brandą ir pasitikėjimą savarankiškai tvarkyti savo likimą. 1905–1907 m. krizė imperijoje buvo nepakankama, kad suardytą sistemą, ją pavyko suvaldyti iš viršaus; liberalūs siekiai vėl buvo atmetami ir persekiojami, tačiau po dešimtmečio, 1917 m., ji pasireiškė kaip dar gilesnė, atvėrusi galimybę bolševikams perversmu paimti valdžią, o ne rusų tautoms, politiškai pasiruošusioms nepriklausomybei, jos siekti, paskelbti ir apginti.

PASIKARTOJANTYS SCENARIJAI IR TRAUMŲ ATMINTIS

Žvelgiant į pastarųjų šimtmečių Lietuvos istoriją atminties aspektu, akivaizdus atminties karų scenarijaus pasikartojimas. XVIII a. padalijimams analogišku Molotovo-Ribbentropo paktu prie didžiųjų valstybių buvo prisijungtos nepriklausomų valstybių teritorijos, jose skubos tvarka naikinami savarankiškumo ir savivaldos elementai, perrašoma tautų atmintis. Pradėta nuo spaudos stabdymo ir draudimo:

„Sovietinė visuomenės skaitymo turinio cenzūra Lietuvoje, prasidėjus pirmosioms okupacijos dienoms, buvo vykdoma keturiomis pagrindinėmis kryptimis: 1) uždaroma iki tol ėjusi periodinė spauda; 2) sulaikomas buvusių leidimo procese knygų spausdinimas; 3) nutraukiamas spaudinių importas iš užsienio šalių, išskyrus SSSR ir 4) peržiūrimi anksčiau išleisti spaudiniai“ [17, 5].

„Savo atėjimą į valdžią Vokietijoje naciai „pažymėjo“ knygų laužais“ [17, 3]. Sovietai taip nesiafišavo, bet tonomis gabeno knygas į makulatūrą [17, 5]. Okupacijos pradžia skaičiuojama nuo 1940 m. birželio 15 d., o jau „[p]o liepos 21 d. Kauno ir Vilniaus radiofonų programose neliko Lietuvos himno, o Gedimino kalne Vilniuje ir Karo muziejaus bokšte bei prie žuvusiems už Lietuvos laisvę paminklo Kaune – lietuviškos trispalvės. <...> Nuo rugpjūčio pabaigos lietuviška trispalvė, Vytis ir Vinco Kudirkos „Tautiška giesmė“ tapo „buržuazinio nacionalizmo simboliais“ [6, 110]. Nuo spalio 11 d. Tautinių ir religinių švenčių nebeliko, buvo įdiegtos bendrasąjunginės. Lietuvos vardo nebeliko, Lietuva tapo Lietuvos TSR (regiono sovietinės valstybės viduje pavadinimas). Kad nekiltų minčių apie pasipiktinimą ar protestus, vyko nuolatiniai areštai, psichologinis gąsdinimas, naujos ideologijos brukimas. Viskas buvo atliekama agresyviai ir brutaliai, tikslas ir buvo visuomenę šokiruoti. Šoko būsenoje ji tylėjo, ir tai leido vyksti procesams, įstatyminėms procedūroms, kurios įtvirtino vienkryptę surežisuotą įvykių eigą. Visu smarkumu skleidžiamas pasaulinės pažangos, kurios avangarde Sovietų Sąjunga, mitas, ilgus dešimtmečius sėkmingai klaidino Vakarų intelektualus ir patiklius tarybinius piliečius. „Visai peršamas „proletarinis internacionalizmas“ pirmiausia reiškė visko, kas rusiška, liaupsinimą ir lietuvių menkavertiškumo ugdyimą,“ – pastebi Algirdas Jakubčionis [4, 363]. SSSR pavyzdžiu Lietuvos gyventojus pradėta skirstyti į du polius: „liaudį“, kurios sinonimas buvo „darbo žmonės“, ir „liaudies priešus“ (sinonimas – „antitarybiniai elementai“). Masiniams trėmimams, kurie prasidėjo 1941 m. birželio mėn., ruošiami iš anksto – jau 1939 m. spalio 11 d. Lavrentijus Berija pasirašė įsakymą ir suformulavo doktriną, pagal kurią turės būti vykdomas teroras aneksuoti numatytų šalių gyventojų atžvilgiu [6, 134]. Žvelgiant iš lyginamosios perspektyvos, akivaizdu, jog „Sovietų Rusijos priespauda buvo kur kas sunkesnė, negu carinė, nes tik per vienerius metus įkalinta ir ištremta lietuvių daugiau negu per visą XIX amžių“ [6, 134].

Istorinės kolektyvinės atminties naikinimas visu smarkumu prasitęsė po sovietinės reokupacijos 1944 metais. Vienu metu buvo naikinami istorijos, kultūros, religijos paminklai ir kuriamas naujas istorijos naratyvas, beje, vėlgi primenąs girdėtą XIX amžiuje. Rusų tauta vėl išgelbėjusi lietuvius, 1918 m. užstrigusius istorijos kryžkelėje, ir geranoriškai įtraukusi į teisingą istorijos kelią, kuriuo nuo 1917 m. revoliucijos žengia pažangios pasaulio tautos. Pirmaisiais sovietizacijos metais dar tebevykstant trėmimams, šis ideologinis absurdas nesiderino su matoma tikrove, tačiau ilgainiui jis ėmė duoti vaisių. Naujai augančioms kartoms, gimusioms okupacijos išvakarėse, karo metu ar vėliau, buvo sudėtinga suvokti praeitį įvykius, nes sovietinė jų interpretacija buvo brukama per švietimo įstaigas ir visas medijas, kartu pabrėžiant, jog tėvai, o ypač seneliai, besikeičiančioje tikrovėje nesiorientuoja, nesupranta istorijos eigos – buvo stengiamasi pakirsti komunikacinės atminties patikimumą, nors visiškai jo išnaikinti sovietams nepavyko. Komunizmo idėjomis lietuviai niekada nepatikėjo, o Stalino represijų atmintis niekada neišnyko. Nors pokario rezistencija buvo nuožmiai juodinama (įtvirtinta „banditų“, užpuldinėjusių taikius žmones, sąvoka), apie trėmimus kalbėti draudžiama, kaip ir apie emigraciją – jos kaip ir nebūta (emigravusių autorių knygos uždraustos, jie nefigūruoja literatūros istorijose), istorijos naratyvas iškraipomas (Adolfo Šapokos redaguota akademinė *Lietuvos istorija* uždrausta, Maironio

raštai leisti, bet jo parašyta *Lietuvos istorija* taip pat nespausdinta). Totalus atminties perrašymas neįvyko, lietuvių tauta nevirto sovietine, tačiau tautinė tapatybė patyrė sunkius išbandymus, išdarytas kolektyvinės atminties naratyvas rekonstruojamas tik paskutiniaisiais sovietmečio dešimtmečiais.

Po Antrojo pasaulinio karo, kaip ir XIX a., susidarė dvi lietuvių įsivaizduojamos bendruomenės, tik jau ne Lietuvos lietuvių ir Lietuvos lenkų, bet sovietinių ir egzilio lietuvių. Ir jų veikimo funkcijos skyrėsi: XIX a. dominavo siekis sukurti tautos atmintį kaip savos tapatybės identifikaciją, dabar – siekis ją, t. y. atmintį ir tapatybę, išsaugoti. Egzilio lietuviai, įsikūrę daugiausia JAV, sudarė labai stiprią išeivijos bendruomenę – vargu ar dar kurios tautos išeivija paliko tokio lygio kultūrą (be kita, toliau leidžiama *Visuotinė enciklopedija*). Egzodo mokslo ir kūrybos pasiekimus lėmė dar knygnešius eros, nepriklausomybės kovų ir tarpukario Lietuvos įdirbis. Kol gimtinę palikę lietuviai gyveno laikinose DP stovyklose, nesijautė esą išeiviai, tebebuvo Europos žemėje ir puoselėjo viltis grįžti. Nors materialiai skursdami, gyveno intensyvią dvasinį gyvenimą, į švietimo sistemą perkėlė tarpukario Lietuvos modelį. Už Atlanto kultūrinis darbas tęsėsi daugiau ar mažiau sėkmingai, tačiau švietimo srityje, su kuria buvo siejamas kolektyvinės atminties išsaugojimas, reikalai nesiklostė sklandžiai, palaiapsniui prastėjo. Humanitarinis elitas tebejautė įsipareigojimą palikti tėvynei, jos istorijai ir kultūrai, vežiojo vaikus į šeštadienines mokyklas, bet didelė dalis, gundoma galimybės susikurti materialinę gerovę, nuo tautinių, vis labiau efemeriškai atrodančių idealų tolo arba apskritai nususuko. Oficialioji Amerika, nors formaliai nepripažino Baltijos šalių inkorporacijos, faktiškai su ja susitaikė, tautinėmis mažumomis nesirūpino ir jų identiteto nepuoselėjo. Kita vertus, ir netrukė – tai buvo kiekvienos išeivių bendruomenės reikalas. Todėl lietuvių išeivijoje, kaip ir XIX a. „balanos gadynėje“, buvo puoselėjama laisvalaikiu, beveik mėgėjiškai, šeštadieninės mokyklos laikėsi dėl entuziastų pasiaukojimo: „tegul ir vargo, bet vis dėlto grynai lietuviška mokykla“ [9, 337]. Vienas lituanistinės mokyklos inspektorių 1969 m. rašė: „Jau 20 metų mūsų mokyklos vargsta, kai kurios dar vis neišeidamos iš rūsijų, ir užkampių“ [8, 20]. Nors šeštadieninės mokyklos, virtusios beveik prievartinėmis (vaikai nenorėjo jų lankyti), sparčiai nyko (ypač po 1970 m.), ir išeiviams nepavyko išsiauginti tikrųjų bežemių, t. y. išeivijoje gimusios kartos, kuri būtų pajėgi tęsti lietuvišką kultūrą, penkiasdešimties metų laikotarpiui pakako to potencialo, kuris buvo išsivežtas iš Lietuvos. Jo ne tik pakako, bet jis paliko meniškai aukštesnės kokybės kūrinius (ypač literatūroje) nei lietuviai, likę okupuotoje tėvyneje. Tik „geležinė uždanga“ buvo atribojusi lietuvių įsivaizduojamas bendruomenes: emigracijoje spausdintų knygų „vaisius“, vėlgi kaip ir XIX a., į Lietuvos žemę galėjo patekti gabenamas tik paslėptas, nelegaliai.

Sovietinėje Lietuvoje padėtis buvo kiek geresnė ta prasme, kad nulietuvėjimo, asimiliacijos pavojus čia nebuvo iškilęs. Aštuntuoju ir devintuoju dešimtmečiais, kai santvarka nustojo būti totalitarine, tautinė kultūra stiprėjo, meninė raiška įgavo bendruomeninių bruožų, kūrėsi visų jaučiama įsivaizduojamoji bendruomenė, kurią vienijo opozicinė nuostata. Sovietų Sąjungą, kaip tautinės atminties naikinimo mechanizmą, beje, niekada tobulai neveikusių, tuomet ėmė griauti žodis – iš pradžių meninis, tariamas ir XIX a. vartota „ezopo“ kalba, „nekaltomis“ istorinėmis dramomis (Juozo Grušo „Herkus Mantas“, 1957; Justino Marcinkevičiaus trilogija, 1968–1977), poezija. Dar po dešimtmečio, pačioje Rusijoje vykusios permainų viešojoje erdvėje padrąsinta, pasinaudojusi Michailo Gorbačiovo paleista „viešumo“ sąvoka, leidusia laisvės idėjai išsprūsti iš partinės kontrolės, atgavo „amž“ ir periodinė spauda. Atminties siūlą simboliškai su XIX a. susieja mitingas

per Molotovo-Ribbentropo pakto metines (1987 m. rugpjūčio 23 d.), vykęs prie paminklo Adomui Mickevičiui, autoriui, įtraukusiam lietuviškosios praeities temą į pasaulinę (ir, žinoma, lietuvių) literatūrą.

ATMINTIES ATGAVIMAS IR ATMINTIES NUOSTOLIAI

Timothy Snyderis, daug dėmesio skiriantis Vidurio ir Rytų Europai kaip unikaliam, bet istorijos nuolat „skriaudžiamam“ regionui, lygindamas Hitlerio ir Stalino nusikaltimus, rašo: „Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos teritorijų gyventojai, patyrę vieną vokiečių ir dvi sovietų okupacijas, nukentėjo labiau negu visų kitų Europos regionų gyventojai“ [18, 379]. Istorikas kalba apie taikių žmonių aukas, kurių 1939–1945 m. priskaičiuoja ne mažiau 14 milijonų. Šalia šių aukų tenka kalbėti ir apie atminties netektį, kurią išgyveno šių teritorijų gyventojai. Nė viena pasaulio valstybė neskyrė tiek dėmesio savo ideologijos propagandai ir natūralios (komunikacinės) bei kultūrinės atminties naikinimui, jos perrašymui, transformacijai, kaip Sovietų Sąjunga, todėl ir tautos, patekę į jos sudėtį, patyrė didžiausią politinės inžinerijos poveikį. Čia atminties karai buvo patys nuožmiausi. Todėl laisvos spaudos draudimo šliužą pagaliau pakėlus, 1988–1990 m. Lietuvą užplūdo šimtai ir tūkstančiai knygų, straipsnių, pasakojimų iš uždraustojo laikotarpio. Lietuviai čia, pakartojant cituotą Puškiną, atrado Ameriką. Visa perskaityti, suprasti, pagaliau įrašyti į bendrą istorijos ir atminties kultūros matricą buvo nelengva – šiam procesui reikėjo laiko, dešimtmečių. Natūralu, kad aktualiausia žinių išalkusiai visuomenei buvo tai, kas susiję su šviežiausia trauma – tremtimis už Uralo, pokario rezistencija, išeivija. Išeivijos kultūrinis paveldas buvo didžiulis – jį integruoti ir įsisavinti iš esmės reiškė, kad reikia sukurti naują XX a. antrosios pusės lietuvių literatūros ir kultūros panoramą, naują atminties tekstą. Šis darbas nėra baigtas. Sąmoningai iškastos atminties duobės, iškraipantys pervertinimai nepraėjo be pėdsakų. Kaip vieną atminties traumos padarinių galima kalbėti apie Didžiojo karo ir nepriklausomybės kovų, įvykių, įgalinusių beveik stebuklą – nepriklausomą Lietuvos respubliką 1918–1940 m., kultūrinę užmarštį. Nors vasario 16 diena švenčiama kaip Nepriklausomybės, mažai kas žino, kaip 1918 m. atrodė Lietuva, kad iki faktinės nepriklausomybės buvo dar labai toli, dar toliau – iki juridinės, kad deklaracija tebuvo gairės, siekinys, svajonė. Žvelgiant plačiau ir kalbant, tarkime, apie T. Snyderio įvardytas „kruvinas žemes“ ir Didžiojo karo ir nepriklausomybės kovų rezultata, reikšmingai pakeitusį šio regiono žemėlapi tarpukariu (trijų imperijų vietoje susikūrė nepriklausomos respublikos), akivaizdu, kad šio fenomeno refleksija kolektyvinėje atmintyje beveik išnykusi, mažai aktuali. Ši istorijos „vieta“ buvo ypatingos svarbos sovietiniame atminties tekste kaip jo pradžia, išeities taškas. 1917 m. revoliucija, įvardyta kaip „didžioji“ ir „pasaulinė“, turėjo nustelbti ir panaikinti visus įvykius aplink. Juolab „užmiršti“ visi tekstai, liudijantys kitus tuometinius įvykius. Didžiojo, arba Pirmojo pasaulinio, karo literatūra dabar tapatinama su „prarastosios kartos“ literatūra, linksniuojami Vakarų autoriai, tarytum Vidurio ir Rytų Europos to laikotarpio, to karo, šiam regionui daug reikšmingesnio, literatūros apskritai nebūtų. Toks požiūris, beje, įsitvirtinęs tiek Vakaruose, tiek Rytuose. Tačiau nors kiek į tą refleksiją pasigilinę, paskaitę anų įvykių dalyvių atsiminimus, jų sukurtą grožinę literatūrą, suvoktume, jog kalbėti reikia ne apie „prarastąją“, bet apie „atrastąją“ kartą. Kartą, kuriai tas karas ir ypač po jo sekusios kovos („mažieji“ karai) buvo didžiai prasmingi, o pasiektos pergalės, iškovota laisvė savo tautoms davė postūmį kūrybiniam proveržiui, sukūrusiam modernias tautines kultūras, kurių svarba ir reikšmė nesunaikinama, nors XX a. antroje pusėje tai daryta beveik visais įmanomais būdais.

Nors žlugus komunizmo projektui 1989 m. Francis Fukuyama ryžosi konstatuoti istorijos pabaigą, istorija nesibaigia. Tęsiasi ir atminties karai. Siekis sukurti globalų pasaulį susiduria su nacionalinių valstybių kultūromis – ar tautos ryšis jų atsakyti, naikinti savo atmintį, žiūrėti į ją kaip į pasibaigusį etapą? Neseniai Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas paskelbė straipsnį apie bendrą rusų, baltarusių ir ukrainiečių praeitį, įrodinėdamas, jog rusai, baltarusiai ir ukrainiečiai – viena tauta, o tai reiškia, jog Ukrainos (ir Baltarusijos) okupacija, jei tokia įvyktų, būtų „teisėta“, nebūtų ištaisyta įvykusi klaida. Kartojasi atpažįstami naratyvai, paradoksaliai kartojasi istorija. Ar atminties studijos gali padėti žmonijai nekartoti klaidų, klausimas lieka atviras.

IŠVADOS

Atminties studijos, kaip pastaraisiais dešimtmečiais išpopuliarėjusi metodologinė prieiga, leidžia naujai pažvelgti į kultūros istoriją, išžvelgti joje kolektyvinės ir kultūrinės atminties fenomeną, pagilinantį tautos, suvokiamos kaip įsivaizduojama bendruomenė, dvasinio gyvenimo supratimą. Tautų sąmoningumo, savirefleksijos atsiradimas, pavertęs tautą nacija, kaip tik sietinas su atminties poreikio sužadavimo impulsais, kuriuos suteikė Šviečiamąjo amžiaus radikalios idėjos ir atradimai, iškėlę naujas politinio žmonių būvio galimybes, tautų lygybės ir laisvės, nacionalinių kalbų ir literatūrų unikalumo ir istorinės vertės supratimą. Virtusios atminties kultūros sandais, šios idėjos kiekvienoje tautoje, tampančioje bendrybės jauseną įgyjančia įsivaizduojama bendruomene, galėjo būti savarankiškai plėtojamoms. Šiame procese, kaip rodo atminties studijos, svariai dalyvauja ne tik istorikai, bet ir kiti kultūrinio lauko žaidėjai. Tačiau Lietuvos atveju įsivaizduojamų bendruomenių konsoliduojantis darbas nuolat buvo trukdomas okupacinių valdžių, dėjusių pastangas ardyti bendruomenes, uždaryti jų centrus, persekioti ir drausti spaudą. Ir XIX, ir XX a. okupantas buvo iš esmės tas pats ir jo veikimo metodai, intencijos, tikslai, kaip matyti kad ir iš nedidelio palyginimo, buvo panašūs, kai kur net sutapo. Suprantama, kad panašus buvo ir atsakas – pasipriešinimas. Tačiau atminties karai nepraeina be pėdsakų, be atminties nuostolių. Lietuvių egzodo kultūros integracija, istorinių ir politinių peripetijų persvarstymas – procesas ilgas ir tebesitęsiantis, jis yra nuolat besikeičiančių geopolitinių įvykių, tebevykstančių atminties karų ir pasaulio visuomenės kismo proceso, kuris neturi jokių nuoseklios ar kryptingos raidos garantijų, angažuojančių tikslų, dalis.

Gauta 2021 12 01
Priimta 2022 02 23

Literatūra

- [1] *Amerikos lietuvių istorija*. Red. A. Kunčas. Bostonas: Juozas Kapočius, 1971.
- [2] BENJAMIN, Walter. A Berlin Chronicle. In *One-Way Street and Other Writings*. Translated by E. Jephcott and K. Shorter. London: Verso, 1979.
- [3] HERDER, Johann Gottfried. Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker (Ištrauka iš pasikeitimo laiškais apie Ossianą ir senų tautų dainas, 1773). Prieiga per internetą: https://www.deutschestextarchiv.de/book/view/herder_artundkunst_1773?p=7
- [4] JAKUBČIONIS, Algirdas. Kultūra totalitarinio režimo metais. *Lietuva 1940–1990*. Red. A. Anušauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2007.
- [5] KLIMAS, Petras. *Iš mano atsiminimų*. Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990.
- [6] *Lietuva 1940–1990*. Red. Arvydas Anušauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2007.

- [7] MAIRONIS. *Raštai*. T. 3, kn. 2. Vilnius: Vaga, 1992.
- [8] MASONIS, A. Rytinio Atlanto pakraščio lituanistinių mokyklų inspektorių... „įspūdžiai iš mokyklų lankymo. Švietimo Gairės, 1969, Nr. 3, p. 20; cituojama pagal: Karčiauskaitė, Indrė. Lituanistinis švietimas emigracijoje. *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2008, Nr. 6, p. 129.
- [9] MOCKUS, Kazys. Būdai ir priemonės lituanistiniam švietimui sustiprinti. *Aidai*, 1956, Nr. 8, p. 337; cituojama pagal: Karčiauskaitė, Indrė. Lituanistinis švietimas emigracijoje. *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2008, Nr. 6, p. 128.
- [10] NORA, Pierre. Between Memory and History. *Representations*, Special Issue: Memory and Counter-Memory, 1989, No. 26, Spring.
- [11] *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- [12] PAULIUKONIS, Pranas. Maironis istorikas. *Maironis: Jo gimimo šimtmečiui paminėti*. Red. A. Vaičiulaitis. Brooklyn, N.Y.: „Aidų“ leidinys, 1963.
- [13] PETKEVIČAITĖ-BITĖ, Gabrielė. *Karo meto dienoraštis*. T. 1. Kaunas: Arx Baltica, 2009.
- [14] PIVORAS, Saulius. Baltvokiečių švietėjų poveikis lietuvių žadintojui Simonui Daukantui. *Senoji Lietuvos literatūra*, 2019.
- [15] ROMERIS, Mykolas. *Lietuvos sovietizacija 1940 metais*. Vilnius: Romerio universitetas, 2011.
- [16] SIDABRAITĖ, Žavinta. Kristijono Gotlybo Milkaus poema „Pilkainis“: tarp istorijos ir metaforos. *Res humanitariae*, 2008, t. 3.
- [17] SINKEVIČIUS, Klemensas. *Uždrausti autoriai ir leidiniai: pirmieji sovietinės okupacijos metai, 1940 06 15–1941 06 21*. Vilnius, 1994.
- [18] SNYDER, Timothy. *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto alba, 2011.
- [19] SKUODIS, Vytautas. *Vilniaus universiteto filomatai ir filaretai, jų likimai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
- [20] TRILUPAITYTĖ, Skaidra. Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: kai kuri vertinimo klausimai. *Darbai ir dienos*, 2007, t. 47.
- [21] VALANČIUS, Motiejus. *Raštai*. T. 6: *Žemaičių vyskupystė*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- [22] ŽALTAUSKAITĖ, Vilma. Pasaulietinių dalykų – rusų kalbos, literatūros, tėvynės istorijos ir geografijos – mokymas dvasininkų rengimo įstaigose (XIX amžiaus antroji pusė). *Archivum Lithuanicum*, 2013, Nr. 15.
- [23] ПУШКИН, А. С. *Полное собрание сочинений*: в 6 т. М. Л.: Academia, 1936.

EUGENIJUS ŽMUIDA

Lithuanian Memory Culture: Imaginary Communities and Memory Wars

Summary

The article offers a brief introduction to memory studies and the concept of collective memory with emphasis on the significance of this phenomenon, which coincided with discoveries in the humanities and deepened and expanded the spectrum of national cultures. The radical ideas of the Age of Enlightenment sparked self-reflection of nations and creation of imagined communities that eventually turned people into nations. New concepts of political coexistence, equality, freedom, and the distinctiveness and historical value of the national language and literature were published and made known to Lithuanians. The article dwells on the tsarist and Soviet Russian occupation policies on memory and national identity, modes of rewriting memory, the consequences of nearly two centuries of memory wars, the emigration situation, and the coexistence of the imagined communities. These imagined communities played a crucial role in constructing the nations and preparing them for independence. There were two imagined communities in the nineteenth century – the Lithuanian-speaking Lithuanians and the Polish-speaking Lithuanians who considered themselves Lithuanians, and two such communities in the twentieth century – the Lithuanians living in exile and the imaginary community remaining in Soviet Lithuania. It is such recurring patterns of society and recurring plots of events in memory preservation and memory wars that are discussed in the article. Upon the return of freedom of the press and the collapse of the Soviet Union, Lithuanians discovered numerous unknown lands in the form of their culture that had been banned before. However, memory studies show that long-standing propaganda, press bans, and the rewriting of memory have not gone without consequences. The Great War and the struggles for independence that resulted in independence in 1918 remained in the margins of remembrance, although those events enabled the surge of national culture during the interwar period. The historical context of Central and Eastern Europe helps to see a broader panorama of common and relevant processes and to highlight the specifics of the Lithuanian situation, concluding that memory wars continue and deliberating whether memory culture can influence future prospects.

Keywords: memory, history, imaginary community, exile, memory wars